

Tuvacanın Eskiği Üzerine

Mehmet Ölmez
(Tökyö/Ankara)

Tuvaca, Eski Türkçeyle karşılaştırıldığında sesbilimi, sözyapımı, sözlük-bilimi ve de anlambilimi açısından, öteki Türk dillerine göre eskicil kimi özellikler taşır. Bu özelliklerin yanı sıra kimi zaman Eski Türkçede görülmeyen sözcük kökleriyle de karşılaşılır, Tuv. *am* “şimdi” (krş. ET *amti*), Tuv. *üp* “ganimet” (ET *üple-* “çalmak”) gibi. Eski Türkçeden günümüze kalan sözcüklerin başında Tuv. *azu* “veya, yoksa” (ET *azu*) sözü gelir. Clauson’a göre ET *azu* günümüz Türk dillerinden yalnızca Tuvacada görülür (ED 280 a). Eskicil kimi eklerin başında ise eylemlere gelip yine eylem türeten ET *-(I)gsA-* (Tuv. *-skA-*, krş. *biliske-* <**biligse-*) ile ET *-yUk* ekini anabiliriz. Bu eski sözcüklerin bir bölümüne ise sırasıyla şöylece değinebiliriz:

çat yağmur yağdırmak için yapılan büyü; yağmur yağdırmakta kullanılan taş, yada taşı. — Kök: ET *yad* ED 883 a (2), krş. Mo. *cada*, Halha *zad* (Tib. *gyad*) L 1021 a. Türk dillerinin çoğunluğunda sözcüğün Moğolcadan gelen iki heceli biçimi, *yada* ve yan biçimleri kullanılır, Tuvaca biçimse alıntı olmayıp ET biçime gider; olası ET biçim *yad’dan gelişen *yay* ise daha Çağatayca döneminden itibaren görülmeye başlar. Sözcüğün kökeni konusunda TMEN I § 157, Räsänen 177 a ile Clauson’a bakınız (883 b), ayrıca ET Türkçe *yad* ile Moğolca *yada*’nın günümüz Türk dillerinde görünümü için bak. Molnár Á. ve P. Zieme 1994.

çonak eyer bezi. — Kök: ET (MK) *yonak* ED 949 a, Clauson yapısal olarak *yon-* ile ilgili olduğunu belirtir, ancak *yon-* eyleminden türemiş *yonak sözünün “oyma” anlamına gelmesi gerekirdi, oysa Tuvaca sözcüğün anlamında böyle bir durum söz konusu değildir. Tuv. *çonan-* göz önüne alınırsa *yon-* (< *yon “bez” +*a-*) diye bir eylem tasarlamamız gerekir.

Sözcük, günümüzde Türk dillerinin çoğunluğunda yaşar (ED 949 a).

çugay tebeşir; kireç; beyaz boya, badana. — Kök: Mo. *şikuy*, *şokuy*, *çokey* L 722 a, 757 a, 199 b. Eski Türk yazıtlarında (örneğin Tunyukuk 7. satır) görülen sözcük sonraki dönem günümüz Türk dilleri arasında yalnızca Tuvacada görülür. Ayrıntılı bilgi için bak. S. Tezcan 1995.

halı- /halır/ sıçramak, atlamak; koşmak. — Kök: ET (Irk Bitig) *kalı-* “atlamak < yükselmek” ED 617 b (krş. Mo. *kali-* “uçmak, havalanmak; ölmek” L 919 b). Clauson'a göre sözcük günümüzde yalnızca Tuvacada görülür. Ancak Clauson bu bilgiyi bir soru işareti ile kaydeder.

hin göbek, göbek bağı. — Kök: ET *kin* ED 725 a. Orta Türkçe dönemine ait metinlerden günümüze *kindik* “göbek” olarak görülen sözcüğün kökü olan ET *kin* Clauson'a göre günümüzde yalnızca bir ya da iki dilde yaşamaktadır. Tuvaca da bu dillerden birisidir. Öteki örneği ise Altayca'dan verebiliriz: *kin* “Kabarga (bir tür geyik) akını”, ATS 112 b.

hög neşeli, neşeli olma. — Kök: ET *küg* ED 709 b (1) < Çin. 曲 *qū* “şarkı, oyun, şiir” (Eski Çince *khuawk* Pulleyblank 261). Günümüz Türk dillerinde çeşitli biçimlerde yaşayan sözcük bugün Tuvacada Eski Türkçedeki biçimine benzer olarak söz sonundaki -g ünsüzünü yavaşlatmaktadır.

kiir- /kiirer/ getirmek, sokmak, ithal etmek. — Kök: ET *kigür-* ED 712 b. Clauson ET sözcüğün “güney-doğu” grubunda, yani Yeni Uygurcada yaşadığını kaydeder. Sözcük bugün Tuvacada da, Tuvacanın ses gelişmelerine uygun olarak *kir-* biçiminde yaşamaktadır.

kirgin (hayvanlarda) kızgınlık, kızgınlık dönemi. — Kök: *kir-gin* < ET (MK) *kirgin* ED 743 b. Clauson sözcüğün tek örnek olduğunu, yalnızca *Dīvānu Luğāti't-Turk'*te görüldüğünü belirterek *kir-* “girmek” eylemine bağlar [D *kirgin* (g-) Hap. leg.; Dev. N. fr. *kir-*. **Xak.** x1 *kirgin qaṭmu'l-fahl* ‘the rutting of a stallion’; and one says **buğra: kirgini: kirdi: daxala qaṭmu'l-fahl** ‘the rutting (season) of camel stallions came in’ *Kaş. I* 443.]. Oysa söz konusu sözcük Tuvacada *Dīvān*'daki biçimiyle yaşamaktadır.

köve- /köveer/ (altına) sermek. — Kök: *köpe-; krş. Clauson, ET (MK) *kübi-* ED 687 b; Tuvaca veri göz önünde bulundurulduğunda Clauson'un *Dīvān*'dan verdiği örnek *köpe-* olarak değiştirilmelidir, sözcük Dankoff yayınında *-p-* ile *küpi-* olarak okunmuştur (CTD III 114). Clauson günümüz Türk dilleri için yalnızca Tobolcayı örnek verirken sözcüğe başka dillerde de rastlanabileceği düşüncesiyle soru işareti koymuştur, Sevortyan'ın başlattığı sözlükte yer alan *köpe-* eylemi Tuv. *köve-* ile ilgili olmalıdır ESTY V s. 111. Ayrıntı için Sevortyan'a bakınız.

odur- /odurar/ kesmek, yarmak; *ıyaştı odurar* ağaç kesmek, odun kesmek. — Kök: MK *otur-* ED 67 b; Clauson Tuv. örneğe yer vermez, MK *otur-* eyleminin köken olarak *o-* ilgili olduğunu belirtir, ancak sözlükte söz konusu *o-* ile ilgili bir bilgi yer almaz. Clauson *Dīvān*'daki sözcüğe tek örnek olarak yer verir, oysa sözcük yukarıda da görüldüğü üzere Tuvaca da *odur-* biçiminde yaşamaktadır.

oy (III) kula, at rengi, at donu. — Kök: ET (MK) *oy* ED 266 a (2). Clauson sözcüğün yalnızca Tuvaca ve Hakasçada yaşadığını kaydeder.

semiri- /semiriir/ semirmek. — Kök: **semir+i-* < ET (MK) *semri-* ED 830 a. ET ve GT *semiz* sözcüğünün dengi daha eski bir *semir (*semif) sözü addan eylem türeten *+i-* ekiyle birlikte, *semiri-* biçiminde bugün yalnızca Tuvacada yaşar, krş. T. Tekin, Zetacism, § 21, s. 63.

şır çiğnenmiş kar. — Kök: ET (MK) *çığır* ED 409 a, EW 107 b, sözcük TT *çığ* ile ilişkili olmalı; Clauson yalnızca Osmanlıcada yaşadığını belirterek *çığır* örneğine yer verir. Sözcük bilindiği üzere günümüz Türkçesinde de yaşamaktadır, Anadolu ağızlarında ise *çığır* ve *cığır* (hatta uzun bir *ī* ile *cīr*) biçiminde görülür. Clauson bugün Anadolu ağzında yaşayan biçimle standart Türkçedeki biçime yer vermemiş, Osmanlıcanın son döneminden, Ahmet Vefik Paşa'nın sözlüğü *Lehce-i Osmanî*'deki biçime yer verir ki bu da bugünkü Türkçeyle tamamen aynı ve birdir. Tuvacadaki biçime ise ne Clauson ne de Räsänen yer vermezler; *şır* biçimi ET *çığır* biçiminin olağan seslik gelişmelere göre Tuvaca aldığı biçimdir. Anadolu ağızları için bak. DS 1160 a-b, ayrıca krş. TS *çığır* 241 a. Clauson ve Räsänen bu birleştirmeye, Tuv. ve ET denkliğine yer vermezlerse de Räsänen Hakasça biçime yer verir.

şog: *karak şoo* neşe, göz pırlıtsı. — Kök: Uyg. *çoğ* “parıltı, ışık” ED 405 a, krş. Çin. 燭 *zhu*, Pulleyblank *t,şywk* 414; sözcük bugün kimi dillerde -k ile görülürken Tuvacada ET biçime yakın olarak -g ile görülür.

tokpak kısa, güdük (kuyruk); odun, odun yapmak amacıyla kısa kesilmiş ağaç. — Kök: **tok+pak*, *tok* için bak. MK *toğ* “saçsız insan, saçını dipten kestirmiş olan”, *toğ yılki* “boynuzsuz hayvan” ED 464 b (2), kısacası MK *toğ* insanlar ya da hayvanlardaki eksikliği gösteriyor olmalı, Clauson *tok* için günümüz Türk dillerinden örnek vermez.

ular yabani hindi, bir tür keklik. — Kök: ET *ular* ED 150 a. Tarihi dönem Türk dillerinden Orta Türkçe döneminde, ilk kez Kutadgu Bilig’de görülen sözcük, kimi Türk dillerinde olduğu gibi, Tuvacada da yaşamaya devam etmektedir. Tuvaca biçim, eski biçimi ile aynıdır.

ünüş bitki. — Kök: *ün-üş* < ET *ünüş* ED 191 a. ET *ün-* “bitmek, yetişmek; çıkmak” eyleminden gelişen *ünüş* “çıkış” sözü Tuvacada bitki anlamıyla yaşamaktadır. Clauson sözcük için günümüz Türk dilleri arasından yalnızca Tuvacayı örnek göstermektedir.

üp ganimet, yağma malı. — Kök: ET’de *üp* kökü bulunmaz, ancak *Dīvān*’da buradan çıkmış olması gereken *üple-* “çalmak, hırsızlık etmek” eylemi görülür(< **üp+le-*) ED 11 a, benzer birleştirme için ayrıca Clauson’da ilgili maddeye bakılabilir; krş. Tuv. *üpte-* /*üpteer*/ yağmalamak. — Kök: *üp+te-* < ET *üple-* (< **üp+le-*) ED 11 a.

üs II vaşak. — Kök: krş. Hak. *üs* StachTof s. 104, Şor *üs*, ŞorS 125 a, Tof. *üs* RasF 239; sözcüğün kökeni Türk dillerine aitse, tek heceli sözcüklerde söz sonu -z’nin -s’ye dönüşmesi dolayısıyla sözcük -z’li bir köke de gidebilir (ET -z = Tuv. -s, ET -ş = Tuv. -ş denkliği göz önünde bulundurulmalıdır). Köken konusunda M. Stashowski *üs* < *üş biçimini tasarlamaktadır StachTof s. 104.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

ATS	= bak. Altayca-Türkçe Sözlük
CTD III	= bak. Dankoff, R., J. Kelly
Çin.	= Çince
DS	= bak. Derleme Sözlüğü
ED	= bak. Clasuon
ESTY	= bak. Sevortyan
ET (MK)	= Dīvānu Luğāti't-Turk, bak. Dankoff, R., J. Kelly
ET	= Eski Türkçe
EW	= bak. Räsänen
L	= bak. Lessing
StachTof	= bak. Stachowski
TMEN	= bak. Doerfer
TRS	= bak. Tenişev
TS	= bak. Türkçe Sözlük
Zetacism	= bak. T. Tekin

Altayca-Türkçe Sözlük, N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın Oyrostko-russkiy slovar'ından genişletilmiş *Altayca-Türkçe Sözlük*. Hazırlayanlar: Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, TDK, Ankara 1999

Clasuon, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Dankoff, Robert, James Kelly, *Maḥmūd al-Kāşyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān luğāt at-Turk)*. I-III, 1982, 1984, 1985.

Derleme Sözlüğü, III, C-Ç, TDK Ankara, 21993.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I, Wiesbaden 1963.

Lessing, Ferdinand D., *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles 1960.

Molnár, Ádám, *Weather-Magic in Inner Asia, with an appendix Alttürkische Fragmente über den Regenstein by P. Zieme*, Bloomington, Indiana 1994.

Ölmez, Mehmet, "Tuvalar ve Tuvaca", *Çağdaş Türk Dili*, sayı: 95, Ocak 1996: 10-17.

- Pulleyblank, Edwin G., *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver 1991.
- Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki 1969.
- Sevortyan, E. V., *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov, V*, Moskva 1997.
- Stachowski, Marek, "Einige tofalarische Etymologien vor gemeintürkischem Hintergrund", *Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge*, 10, 1991: 99-105.
- Tekin, Talat, "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", *Acta Orientaliae Hungaricae* 22 (1969)1: 51-80.
- Tenişev, E. Rahimoviç, *Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskva 1968.
- Tezcan, Semih, 1995. "Über orchon-türkisch çuyay", *Beläk Bitig, Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*, ԵԻՏ ՊԻՃ, Hrsg. von Marcel Erdal und Semih Tezcan, *Turcologica* 23, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995: 223-231.
- Türkçe Sözlük*. Genişletilmiş 7. Basım. TDK, Ankara 1983.